

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נח, תשס"ט-תש"ע

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על ריבוי פניה של העברית בת ימינו

לזכרה המבורך של
פרופ' סופי קסלר־מסגיש
חוקרת ומורה מחוננת
תשי"ח-תש"ע

לדרכי העיסוק בעברית החדשה

מסגרת הדיון

1. עד שאני בא לדבר על ריבוי פניה של העברית בת ימינו, אני מבקש לפתוח את עיוני בהערת הקדמה קצרה ובמספר הערות מבוא מפורטות, כדי להבהיר את מסגרת העיון שאני בא להציע כאן.

הערת הקדמה: בדבריי על טיפוס הלשון הכתובה אשלב עם ההיבט המדעי, היינו תיאור הלשון כמות שהיא, גם את הפן של מדיניות הלשון, כלומר נקיטת עמדה בענייני קביעת התקן בלשון. ובדבריי על ריבוי פניה של הלשון המדוברת אעסוק בעיקר בפן התיאורי המדעי כמעט בלא נקיטת עמדה בענייני הנורמה.

2. עכשיו אבוא לומר גם כמה וכמה הערות מבוא מפורטות ביותר. מקצתן כבר מציגות חלק מנושאי הדיון שאני בא להציע. כידוע, העיסוק והעיון בעברית החיה הוא כמעט כימי חיה. סמוך לתחילה החייאת הדיבור העברי כלפני מאה ושלושים שנה הוחל בעיסוק ובעיון בעברית החיה. די להזכיר שכבר בשנות התשעים של המאה התשע־עשרה נתפרסמו חיבוריהם של יצחק ווארשאווסקי "לתחית שפת עבר ולהתפתחותה" וכו' ושל יוסף קלוזנר "שפת עבר – שפה

* העיון הזה נישא כהרצאת פתיחה בכינוס הבין־לאומי לחקר השפה העברית ודרכי הוראתה שהתקיים ביום שני ו' באב תשס"ט בקריית האוניברסיטה העברית בהר הצופים על ידי היחידה להוראת עברית של בית הספר לתלמידי חוץ לארץ של המוסד. הוספתי לו הערות, ובהן בעיקר נתונים ביבליוגרפיים. קוראיו הראשונים של המאמר הזה היו משה פלורנטין, עורך "לשונו לעם", וחברי המערכת, דוד טלשיר, חיים א' כהן ויוסף עופר. הם העירוני הערות אחדות והציגו גם שאלות, נתתי דעתי לכולן. במקום הזה מובעת להם תודתי.

חיה"¹. העיון בלשון המתחיה נעשה אינטנסיבי ומובהק מאוד בראשית המאה העשרים.

הגישה הנורמטיבית

3. צריך לציין בהדגשת יתר שכל מיטיבי העיון בעברית החיה ניגשו אליה בתחילה בגישה הנורמטיבית בלבד, במה שאפשר לכנות "כך נכון לומר וכך נכון לכתוב, וכך אין נכון לומר וכך אין נכון לכתוב". אציין שניים מן הטובים ביותר בעוסקים בעברית החיה במאה העשרים.

ראשונה אזכיר את אליעזר מאיר ליפשיץ, הסופר והבלשן המוכשר, חוקר רש"י, מי שהיה בעל הפלוגתא הגדול והמר של אליעזר בן-יהודה בוועד הלשון וחברם המובהק של הלוחמים בו, אברהם יעקב ברוור ור"י עגנון. ליפשיץ כתב ספר על העברית החיה.² הוא היה ממיטיבי העיון בלשון ומלומד מעמיק ויסודי, אבל דרכו הייתה הדרך הנורמטיבית. כך ב של אסופות מאמריו³ מרפז בירורי לשון לא מעטים. יתרה מזאת, גם כשעיין עיון מדעי מעמיק ומלא תובנות בתקופות אחרות בתולדות העברית, הוא פנה גם אל הפן הנורמטיבי לצורך לשון ימינו. למשל הוא הכיר בחשיבות שהארמית מילאה וממלאת בכתביה העברית ובכוחה הגדול בהעשרת אוצר המילים העברי בימינו, אבל תבע להימנע מעירוב של דקדוק ארמי בדקדוק העברי, בניגוד למה שקרה בעברית הרבנית בימי הביניים.⁴ צריך לציין שבהתנגדות ללשון המעורבת הקדים אותו יוסף קלוזנר, שיצא חוצץ נגד הכותבים בלשון ש"חציה ארמית וחציה עברית".⁵ אבל לא כעיונו של ליפשיץ עיונו של קלוזנר.

1. "ווארשאווסקי, לתחית שפת עבר ולהתפתחותה על מוסדות כח"ק [=כתבי הקודש] ולשון חז"ל, אודסה תרנ"ג; "קלוזנר, "שפת עבר – שפה חיה", אוצר הספרות ה (קראקא תרנ"ו), עמ' 1–94. לימים הופיע העיון הזה כספר במהדורה מעודכנת תחת השם "הלשון העברית – לשון חיה" (ירושלים תש"ט), ואחר כך גם בספר "העברית החדשה ובעיותיה" (תל-אביב 1957).

2. E. M. Lipschütz, *Vom lebendigen Hebräisch*, Berlin 1920.

3. א"מ ליפשיץ, כתבים, א–ג, ירושלים תש"ז–תשי"ז.

4. ר' שם, ב, עמ' לא–מב. כאן המקום להזכיר את מאמרה המקיף של כרמיה שובל "הרא"ם (אליעזר מאיר) ליפשיץ: מחנך ה'מזרחי' ואיש הלשון", שראה אור בחוברת ד של לשוננו לעם כך נז (תשס"ח), עמ' 215–262.

5. הדברים מובאים בספרו שהוזכר לעיל בהערה 1; ר' עמ' 91 במהדורה משנת תש"ט. ור' מ' בר-אשר, "מקומה של הארמית בעברית החדשה", הלשון העברית בהתפתחותה ובהתחדשותה: הרצאות לרגל מלאות מאה שנה לייסוד ועד הלשון העברית, בעריכת י' בלאו, ירושלים תשנ"ו, עמ' 14–76; לעניין זה ר' שם, עמ' 17–26 (בסעיף "לחקר התחום").

4. מלומד נחשב מאוד נוסף שהרבה לעסוק לעסוק למדני ודעתי מאוד אבל נורמטיבי בעברית החדשה הוא יצחק אבינרי. הדבר מצא את ביטוי בסדרת מאמריו בעיתונות. כידוע, לימים הוא כינס את רוב דיוניו בלשון החיה בקובץ הגדול שלו "יד הלשון".⁶ וגם את כרכי "היכל רש"י" הוא העמיד כמגדלור להכוונת הלשון המתחדשת, לפי שבעיניו אין מופת לכתיבה ראויה בעברית קולחת ועשירה כמופת שהעמיד רש"י לדורות שלאחריו בפירושו לתורה ולתלמוד ובחיבורים אחרים שלו.⁷

5. לאישים הנזכרים אפשר להוסיף שורה של מיטיבי עיון בלשון. ביניהם מצויים כמה וכמה ידענים ובקיאים מופלגים כאברהם אברונין ומרדכי אזרחי וכותבים אחרים שנטלו חלק בטור של "לשונונו לעם". זה ראה אור בתכיפות גדולה בעיתון "הארץ" בשנות השלושים ובשנות הארבעים של המאה העשרים, עוד לפני שוועד הלשון החל בפרסום הקונטרסים שנשאו את השם הזה. כידוע, מבחר גדול מהטורים הללו ראה אור בהוצאת האקדמיה ללשון העברית בעקבות עבודתן של סמדר ברק ושל רונית גדיש.⁸

6. יש בהם בכל העיונים של קלוזנר, של ליפשיץ, של אבינרי ושל אחרים בלשון החיה קו מכוון ופוסקני ברור, היינו הדרכת הכותבים והדוברים כדי שיכתבו כתיבה ראויה וניכוש לשונם המדוברת משגיאות שהטהרנים חשבו שהם שוגים. אבל יש בהם בעיונים הללו עוד צד חשוב מאין כמוהו: לפי שאין בידינו כמעט כל תיעוד מוקלט של הלשון המדוברת במחצית הראשונה של המאה העשרים, רשימותיהם ומאמריהם של מתקני הלשון גם מפרנסים את ידיעותינו על הלשון החיה כפי שהייתה באותם הימים, כדרך שהיטיבה לקבוע יעל רשף בפרקי המבוא לספרה המצוין על לשון הזמר בתקופת היישוב.⁹ הרבה מהתופעות שמתקני הלשון באו לתקן היו מהלכות בלשון המדוברת ולא רק בלשון הכתובה. אתה מוצא ברשימות ובמאמרים משפטים הפותחים במילים "שמעתי אומרים", "אנשים אומרים", "תלמידי בתי הספר מדברים כך" ועוד ועוד.

6. י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ה.

7. אני מציין כאן את המהדורה האחרונה: י' אבינרי, היכל רש"י, מהדורה חדשה מורחבת, א-ב, ירושלים תש"ס-תשמ"ה.

8. ס' ברק ור' גדיש (עורכות), שפה קמה, ירושלים תשס"ט. חלקה של רונית גדיש בההדרת הספר הזה אין ערוך לו. יצוין כאן כי יוסף עופר מילא תפקיד חשוב בבחירת החומר שנכלל בלקט הזה (ר' פתח הדבר לאסופה וכן דברי העורכות בעמ' 7 של ההקדמה).

9. י' רשף, הזמר העברי בראשיתו – פרק בתולדות העברית החדשה, ירושלים תשס"ד. יעוין בסעיף "מקורות המידע על לשון התקופה" (עמ' 45–52), ובמיוחד מעמ' 49 ואילך.

למשל המתקנים תיקנו את הכותבים שכתבו ואת הדוברים שאמרו "לנקוט באמצעים" ותבעו מהם לומר "לנקוט אמצעים". הם גם לימדו לומר ולכתוב "מסירות נפש" במקום "הקרבה עצמית", דרשו לומר "חללים" ולא "קרבנות" ותבעו מהדוברים לחדול מלומר צָבָעִי ולאמץ את צָבָע. והיו שהמליצו לומר ולכתוב הַבְדֵּל או הִפָּרֵשׁ במקום פָּעַר. לימדו להבחין בין הַדִּיתִי לְהִדִּיתִי ובין לָנָה לְשָׂאֵל. אף טרחו שיקפידו לומר "אחד בניסן" ולא "ראשון לניסן". המתקנים יצאו חוצץ נגד השימוש בכמה מצורות בניין נפעל מן השרשים הכפולים. במקום הלשונות "ט"ו בשבט נחוג", "הדיונים נסובו על נושאים אחדים", "העברייך נחון" הומלץ לומר "ט"ו בשבט הוחג" בבניין הופעל, "הדיונים נסבו" ו"העברייך הוחן או חונן" על פי הדקדוק.¹⁰

7. העוקב אחרי הנאמר ואחרי הנכתב בדורנו ילמד שכמה מהלשונות שנחשבו שיבושים אכן ננטשו, אבל כמה מהם הכו שרשים. בכל אופן ברור כי הורתם ולידתם של שימושי הלשון שהוצעו להם תיקונים לפני שנים הרבה ומהלכים גם כיום היו לפני עשרות בשנים. כלומר לשונות אלו ולשונות אחרים שנזכרו בעבודותיהם של מתקני הלשון מלמדים משהו על תמונת העברית שהילכה עשרות שנים לפני קום המדינה.

8. הקו הזה של העיון הנורמטיבי לא ננטש מעולם, והספרים "עברית כהלכה" של יצחק פרץ¹¹ וכן "ודיק" של יעקב בהט ומרדכי רון,¹² שהיו לרבי מכר בעל כורחם של תלמידים בבתי הספר התיכוניים ובבתי המדרש למורים, היו צינור לכמה מהדברים היפים אבל גם לכמה מדברי ההבל שנלמדו בבתי הספר עד לפני דור אחד.

הגישה התיאורית

9. רק סמוך לסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים של המאה העשרים מתחילים לעסוק בעברית החיה בדרך העיון הדסקריפטיבית – התיאורית; הבלשנים התחילו לתאר את העברית כמות שהיא ולא בחנו אותה עוד במבט של מתקני הלשון. בולטים כאן שלושה מלומדים חשובים שהובילו את המהלך הזה.

10. את הדוגמות האלה ואחרות ניתן למצוא בספר "שפה קמה" (הערה 8 לעיל) ובספרים הנזכרים להלן בהערות 11–12.

11. בידי מצויה המהדורה המתוקנת והמורחבת: י' פרץ, עברית כהלכה, תל-אביב תש"ל.

12. י' בהט ומ' רון, וְדִיק – תיקוני לשון ושיפור הלשון, תל-אביב תש"ך (הדפסות-מהדורות נוספות של הספר, שהיה לספר לימוד, הופיעו בכל שנה מהשנים תשכ"א–תשל"א, ולבסוף הוא ראה אור בפעם האחרונה בתש"ס).

10. ראש וראשון להם הוא זאב בן־חיים, שהוזמן בשנת תש"ו (1945–1946) להצטרף לחוג ללשון העברית באוניברסיטה העברית כדי ללמד את מסורות השומרונים ואת הלשון העברית החדשה.¹³ יש מי שרוצה להשכיח את זכות הראשונים של בן־חיים בעיסוק מדעי בעברית החדשה בשל תמיכתו הנמרצת בהתוויית מדיניות לשון, שנתנה הכשר גם ללימוד של העברית הנורמטיבית המציבה תקן לשוני. בן־חיים סבר שהעוסק בעברית החיה ראוי לו לעסוק בה בשני מסלולים, גם בחקר הלשון כמות שהיא וגם בהכוונתה לפי תקן מופתי. הוא לא ראה בעיסוק בשני המסלולים כל סתירה. אביא כאן דברים שאמרת במלאות לבן־חיים תשעים וחמש שנה:

בן־חיים, בשונה מקודמיו חוקרי העברית החדשה בדורות הראשונים [...] שעיינו בה לשם הסקת מסקנות של תקן ושל פסיקה כדי להורות איסור והיתר, ובשונה מכמה מן החוקרים החדשים [...] שניתקו את עצמם מכל תקן ודנו במה שיש בלשון – ידע להפריד הפרדה גמורה בין שני המסלולים: אשר לתיאור, לעיון ולניתוח – לתיאור, לעיון ולניתוח, ואשר לפסיקה ולתקן – לפסיקה ולתקן.¹⁴

ערכתי לי פעם רשימה של עיוני של בן־חיים בתחום העברית החיה, ומצאתי שהיא ארוכה מאוד.¹⁵ אזכיר דוגמה אחת מני רבות. הוא הצביע על תהליכי התאָרָה שהתרחשו בעברית המדוברת, כלומר הפיכה של שמות עצם לשמות תואר, המאפיינת את הלשון המדוברת – כגון השם פֶּרְצוֹף בהוראתו ככינוי גנאי שנתפס בפי דוברים כשם תואר, ולפיכך נגזרה ממנו צורת הנקבה פֶּרְצוֹפָה. על פועלו של בן־חיים בחקר העברית החדשה ובהכוונת הלשון מעידים פרקי ספרו "במלחמתה של לשון".¹⁶

13. מ' בר־אשר, "על פועלו של פרופ' זאב בן־חיים", לשוננו סה (תשס"ג), עמ' 231. גם בן־חיים עצמו אמר זאת בפירוש בדברי הסיכום ליום העיון שנערך לכבודו ב"א בשבט תשס"ג (ר' דבריו הנושאים את הכותרת "תשובה" שם בעמ' 239). על מה שלימדו בחוג ללשון העברית עד בוא בן־חיים כתב הוא עצמו בהספדו על בנימין קלאר (שנישא בשנת תשל"ז ונתפרסם בלשוננו לעם נו [תשס"ז], עמ' 191–193; ר' דבריו שם בעמ' 191).

14. בר־אשר, שם, עמ' 232.

15. הרשימה מבוססת על דברים שכתב ועל דברים ששמעתי ממנו בהזדמנויות רבות: בשיעוריו באוניברסיטה העברית, בשיחות אין ספור באקדמיה ללשון העברית ובמאות הפגישות האחרות שהיו לי איתו בביתו ובביתי.

16. ז' בן־חיים, במלחמתה של לשון, ירושלים תשנ"ב.

11. שני המלומדים החשובים האחרים שעסקו בלשון החיה אך בדרך הדסקריפטיבית, ועליהם אמרתי שניתקו את עצמם מהעיסוק בתקן, הם חיים רוזן וחיים בלנק. בשיחות ברדיו, ברשימות בעיתונים ובפרסומים מדעיים הם שקדו על המסלול הזה והציגו בירורים נפלאים מלאי השראה וחדשניים.¹⁷ אבל הם זלזלו לעתים מעט ולעתים הרבה בטיפוח הנורמה.¹⁸

אלו ואלו

12. גם כיום, בראשית המאה הזאת, נוהגות שתי דרכי העיסוק הללו – הטהרנית-הנורמטיבית והתיאורית-הדסקריפטיבית, הגם שאינן מקובלות על הכול באותה המידה. אין ספק שהמסלול המחקרי זוכה להעדפה ולפריחה, והוא הפך להיות דרך המלך בעיון בעברית החדשה. יש בין העוסקים בו שהשיגו הישגים מופלאים וחשובים, אבל יש ביניהם שתרומתם שולית. אני פוטר את עצמי מלהזכיר כאן שמות של חוקרים. להלן אוסיף עוד כמה הערות.

13. א. מן הראוי לציין כי יש בין שוללי העיסוק בנורמה חוקרים שכתבתם העברית היא כתיבת מופת. לשונם עשירה ורבת אסוציאציות, דרכי תצורתה ותחבירה הם על פי התקן. אסור שנטייתם לקנטר את העוסקים בנורמה תעזור את עינינו מלראות את הדבר הזה. למשל בוודאי כך הייתה כתיבתם של חיים בלנק ושל משה זינגר.¹⁹ אבל יש גם יש מהשוללים את העיסוק בנורמה שיצא טבעם כעילגי לשון, דלי מבע, מגמגמי באותיות משורבטות. והמפורסמות אין צריכים ראייה.²⁰

17. נציין כאן אך את הפריטים הללו: ח' בלנק, לשון בני אדם (כניס מ' זינגר), ירושלים תשמ"ט; ח' רוזן, עברית טובה: עיונים בתחביר,² ירושלים 1967 (חטיבות אחדות מהספר הזה שודרו כשיחות ברדיו וראו אור ב"לשונו לעם"); ח' רוזן, העברית שלנו – דמותה באור שיטות הבלשנות, תל-אביב תשט"ז (זה ספר רב ערך ופורץ דרכים).

18. אך ראוי להזכיר בהקשר זה את מאמרו המעניין של רוזן "זוטות מהתגבשותה של העברית הישראלית", שראה אור בדברי המפגש השנתי השמיני (חיפה, 3 במאי 1992) של החוג הישראלי של החברה האירופית לבלשנות, חיפה תשנ"ב, עמ' 33–39. בעיון זה טען רוזן ואף הראה שהעברית הישראלית (העברית של זמננו) נעשתה נורמטיבית יותר בסוף המאה העשרים לעומת זו שהייתה נכתבת בראשית המאה היא (כלשונו העברית "הקדומה" במירכאות כפולות).

19. זינגר פרסם בקביעות עד סוף ימיו מדור בענייני לשון ב"הארץ".

20. כן אמרתי: המפורסמות אין צריכים בלשון זכר (ר' מילון בן-יהודה בערך "פֶּרְסָם"), לפי שהמילה **מפורסמות** כמו המילים **מוסכמות**, **מקובלות**, ולדעתי גם **שונות** וכיוצא בהן, הן צורות הרבים של הסתמי המביע מושגים, וצורת היחיד שלהן היא בזכר – **מפורסם**, **מוסכם**, **מקובל**, **שונה** ועוד. דרך אגב, זאת אינה קביעה נורמטיבית אלא

14. ב. וגם זאת: קשה לי להתעלם מטענתם של רבים שכמה מן העוסקים בעברית החדשה על פי השיטה הדסקריפטיבית כבר יצא טבעם כלא-יודעי עברית, אם לנקוט לשון מתונה. הם בוראים ובודים לעתים משפטים שדובר לא שמע וכותב לא כתב.

15. ג. לענייננו כאן ועכשיו אני בא לפניכם היום כמי שסבור כמוריי וכקודמיי ששני המסלולים בעיסוק בעברית הם לגיטימיים ואפילו מתבקשים, אך כידוע הצידוק לכל אחד מהם נובע ממקור אחר. הצידוק לדרך התיאורית-הדסקריפטיבית הוא מדעי-בלשני. ההולך במסלול הזה מבקש לדעת מהי המציאות הלשונית ובא לתארה כמות שהיא. מעל מאה שנה אחרי שדה סוסיר החל במתן שיעוריו בבלשנות בשנת 1907, שיעורים שנתפרסמו אחר כך בידי תלמידיו, זה המסלול העיקרי בעיון הבלשני,²¹ וגם העיסוק בתורתם של אחרים, כמשנתו של נועם חומסקי, ובגלגוליה ובשיטות אחרות כגון הפרגמטיקה לא ערער את הבסיס שהציב דה סוסיר, אבל הכניס בו ממדים נוספים.

16. לעומת זאת הדרך הנורמטיבית – צידוקה העיקרי הוא צידוק תרבותי ולא בלשני. טיפוח הלשון המופתית אינו מעשה בלשני בעיקרו; הוא מעשה תרבותי שבני עלייה גאים בו ומטפחים אותו. כל המתקנות שבאומות העולם מטפחות רובד לשון מופתי, רובד לשון הנשען על חיבורי המופת של האומה בדורות עברו ובהווה. חיבורים אלו משמשים למחזיקים ברובד כזה מגדלור שלאורו הם הולכים.

אני רואה לציין כי בעשיתי בהשתלמות בסורבון ובקולז' דה פרנס בשיעוריו של הבלשן הנווד אנדרה מרטינה (André Martinet) לפני למעלה מארבעים שנה (בשנת הלימודים 1967–1968 [תשכ"ח]), ראיתי שהרבה מאוד תלמידים, לרבות החוקרים הצעירים שבהם, היו באים לשיעורים ובידם ספרו הנורמטיבי של מוריס גרוויס (Maurice Grévisse), *Le bon usage*.²² זה ספר המציע את השימוש הנכון והתקין בלשון. זה היה לפני ארבעים שנה ויותר, וכך ראיתי שם

תיאור של ממצא מדעי, אבל מציאות זו נשתנתה בדורות האחרונים; הצורות הללו וכיו"ב נתפסו כצורות בינוני נקבה רגילות ונגזרו מהן צורות יחיד נקבה (כמה שמצאתי בעיתון לפני זמן קצר בכתיבתו של מלומד חשוב: "אני חלוק על המוסכמה הזאת"; ויש דוגמות נוספות כיו"ב).

21. בשנת 2007 צוין המאורע של מאה שנה לדה סוסיר בכינוס חשוב באוניברסיטת ז'נבה. נטלו חלק בכינוס הזה שני חוקרים מישראל.

22. ובשמו המלא: *Le bon usage: Grammaire française avec des remarques sur la langue française d'aujourd'hui*, Gembloux and Paris. בידי המהדורה השמינית, שנדפסה פעמים רבות משנת 1964 ואילך. עד השנים האחרונות מוסיפות לצאת מהדורות של הספר הזה בתפוצה רחבה בידי ממשיכי דרכו של גרוויס.

לפני שנים אחדות גם אצל תלמידיו של קלוד חגי' (Claude Hagege). מי שהולך בדרך הזאת חושב שראוי לו להתמיד בכתיבתו במסלול המורש מדורות קודמים או לחקות את לשונם המטופחת של הבחירים בכותבי השפה בהווה, גם כשהוא עוסק במחקר תיאורי של הלשון.

הולכי בדרך זו בעברית תובעים שלא לדבר אנגלית במילים עבריות. הללו יאמרו "החלטתי לעסוק בלשונו של ס' יזהר" ולא "לקחתי החלטה לעסוק בלשונו של ס' יזהר", כמשפט ששמעתי מפי פרופסור נודע לעברית באחד המוסדות שלנו. ושמעתי משכילים שאומרים "פלוני לקח מקלחת קרה" במקום "פלוני התקלח במים קרים".²³

17. תהא אשר תהא דעתנו על המסלול הזה, מי שהולך בו מכריע הכרעה תרבותית, אבל גם מי שאינו מאמץ אותו מכריע הכרעה תרבותית אחרת. אני כשלעצמי סבור שיש אך דרך אחת לפני החוקר, והיא לחקור את הלשון כמות שהיא על קרבה ועל כרעיה. עם זאת אני סבור שאין המסלול הנורמטיבי בכתיבה ובדיבור עומד בניגוד למסלול המחקרי. מחיי הדיבור העברי ומגבשי הסגנון המעורב מבית מדרשם של מנדלי מוכר ספרים וההולכים בעקבותיו לימדונו לשאוב מכל המורשה הלשונית ולהשתמש בעושר הלשון הזה. אנחנו כבעליו צריכים לדעת שזה עושר השמור לנו לטובתנו. מטעם זה אני נוהג לומר כי מי שיודע היטב עברית עתיקה יודע גם עברית חדשה, ומי שיודע רק מה שהוא מכנה עברית חדשה גם עברית חדשה איננו יודע.

על ריבוי הפנים של העברית הכתובה והמדוברת

18. אבוא עתה לומר דברים על ריבוי הפנים של העברית הכתובה ושל העברית המדוברת. כל שאומר יהיה בגדר ראשי פרקים בלבד. הנושא עצמו מרובה פנים ומצריך זוויות ראייה שונות, וברור לחלוטין שיש היבטים שלא אספיק לנגוע בהם כלל.

על ריבוי פניה של העברית הכתובה

19. תחילה אדבר על העברית הכתובה. זו בוודאי אינה לשון אחת. כידוע, יש בה הרבה טיפוסים נבדלים. אסתפק כאן בעיקר בטיפוסים שנראים לי עומדים בראש הפירמידה מבחינת ההיקף הגדול של המשתמשים בהם, והטקסטים הכתובים בהם מרובים ביותר ומגוונים מאוד. אף אין להטיל ספק בעובדה שהמשתמשים בהם הם אנשים משכילים שידיעתם בעברית היא מוכחת.

23. וגם מיודעי עברית שאמרו בעבר "פלוני עלה ארצה" שמעתי את המבע "פלוני עשה עלייה לארץ".

20. ראשונה אציין את העברית שאכנה "העברית הכללית הלא-ספרותית"²⁴, זו הבאה לידי ביטוי בעיקר במאמרים בעיתונות הכתובה ובמידה ניכרת גם בעיתונות המדעית. זו כתיבה שטבוע בה חותם הבהירות, הדיוק והשטף הלשוני, ויש בה לעתים קרובות גם ניקיון לעז; אף ניכרת בה מידה גדולה של מחויבות לתקן הלשוני. מי שכותב בה שייך בוודאי לטובי הכותבים עברית. אבל ניכר בכתיבתם של הכותבים בה איפוק מסוים – אם לא רזון – בכל הנוגע לשימוש במאגר הלשוני של הדורות. כידוע, מאגר הדורות מספק בחירה בין חלופות נרדפים או כמו־נרדפים. רבים מאנשי הסגנון המעורב ידעו לשלב את כולם בכתיבתם. בדרך כלל רבים מהכותבים ב"עברית הכללית הלא-ספרותית" כיום אימצו להם ממבחר הזוגות והשלשות של נרדפים רק חלופה אחת, ויתר החלופות נדחו מכתבתם.

לעומת זאת יש טיפוס גבוה יותר, ובו מוצא את ביטוי עושר הלשון של הדורות. יש מכנים את הטיפוס הזה בציניות "עברית נפוחה" או "עברית של שבת", ושמענו וראינו גם כינויים חריפים מאלה. עדיין אפשר למצוא מעטים הכותבים בה. אני מבקש להדגיש כי אינני בא להעריך את שני הטיפוסים הללו באמירה ערכית אלא בעיקר לאפיין אותם בהדגמה קצרה.

21. אדגים את טיפוס "העברית הכללית הלא-ספרותית" במספר דוגמות על יסוד למעלה מחמישים מאמרים מהעיתונים "הארץ", "מעריב", "ידיעות אחרונות", "מקור ראשון", "אלפים", "כיוונים חדשים" ועוד, בהיקף העולה על מאה אלף מילים, פרי עטם (או פרי מקלדתם) של שלושים ושניים כותבים. קראתי אותם בעיון רב לצורך זה כלפני שנתיים בעשותי בנכר.

22. הרי כמה דוגמות בלבד:

א. מורשת הדורות מציעה גם את איך המקראית וגם את פיצד של לשון המשנה. במאמרים שקראתי מצאתי מעל מאה פעמים את המילה **איך**, ורק ארבע פעמים את המילה **פיצד**, בכתיבתם של שני כותבים שניכר אצלם חיבור אל לשון המקורות.

ב. מצאתי במאמרים הנזכרים את הלשון "מעדיף את א על פני ב" או "מעדיף את א ולא את ב" מעל חמש-עשרה פעמים, ואף לא פעם אחת "מבכר [בכ"ף] את א על פני ב". הבלשן הנוקט את השיטה התיאורית יספק לנו הסבר מעניין ביותר. הוא עשוי לומר שביטול ההבחנה בין כ"ף לקו"ף בהגייה ושגירותו של הפועל בָּקַר (בקו"ף) בשתי הוראותיו העיקריות – 'בא זמנית אל מקום מסוים', כגון 'ביקר

24. מורי חיים רבין דיבר וכתב על "עברית בינונית" (לשונו לעם ט [תשי"ח], ג, עמ' 88–92) וגם על "העברית הספרותית" (לשונו כב [תשי"ח], עמ' 246–257; העיון הזה נכלל באסופת מחקריו: ח' רבין, חקרי לשון, בעריכת מ' בראשור וב' דן, ירושלים תשנ"ט, עמ' 377–390). אני מעדיף את השם שהצעתי כאן.

את פלוני בביתו", ויהעריך את פועלו או את כתיבתו של פלוני, על פי רוב בחומרה, כגון "פלוני ביקר קשות את מאמרו של אלמוני" – דחו את הפועל המקראי בַּכּר בכ"ף וזימנו במקומו את הפועל מלשון חז"ל הֶעֱדִיף. אם כך יאמר הבלשן, הוא יצדק ככל הנראה, אבל איש הכתיבה המופתית יראה בזה סימן לצמצום עושרה של הלשון. אבל מה לעניין זה ולעברית הנכתבת? סוף כל סוף בלשון הכתובה הכ"ף עדיין (!) מובחנת מהקו"ף.

ג. זה שנים שאני מוצא בעיקר את הלשון "הוא התלוצץ", ורק מעטים עוד כותבים "הוא חמד לצון". ואכן הלשונות **התלוצץ** ו**עשה צחוק** הם שמצאתי במאמרים שקראתי.

23. ויש לי עוד מבחר דוגמות שליקטתי מהמאמרים הנזכרים וממקורות אחרים. עשיתי לי רשימה של עשרות רבות של חלופות כאלה, ואפשר להגדילה עשרת מונים, ואולי כדאי שגם אני אומר "ואפשר להגדילה פי עשרה", ואם אתבטא בלשון המהלכת על ארבע אומר "ואפשר להגדיל אותה פי עשר" במקום "ואפשר להגדילה עשרת מונים".

24. "העברית הכללית הלא-ספרותית" שבחרו רוב הכותבים, אף שהיא הולכת במסלול מצמצם ומסתפקת בהשגרת צורה אחת או מבנה אחד מבין שפעי הזוגות או השלשות שהלשון מעמידה, היא הישג שאי אפשר להפריז בחשיבותו. זו עברית שמאופיינת בדיוק לקסיקלי וסמנטי, בשטף ובבהירות תחביריים. אך נשתגרו בה גם מבנים לא נורמטיביים, וספק אם אפשר עוד לעקור אותם. אנו מוצאים בה שני נסמכים מחוברים לפני סומך, כגון "כותבי וקוראי שירה", "חברי וחברות כנסת", "חתני וכלות פרס ישראל". המבנה הקלאסי "כותבי שירה וקוראיה", "חברי הכנסת וחברותיה", "חתני פרס ישראל וכלותיו" כבר מתחיל להיראות מוזר (ואולי גם "נפוח") בסוג הכתיבה הזה.²⁵

עם זאת בחברת עילית ואצל עם שוחר תרבות ובעל מסורת לשונית עשירה כשלנו יש מי שסבור שצריך לעבות את שיעור הנהנים מעושר החלופות ומהנים את קוראיהם בהן ואינם ממיתים אותן באוהלם של עלים בלים או במילונים ישנים ובקונקורדנציות. אנשים כאלה סבורים ש"כותבי שירה וקוראיה" הוא מבנה עברי מומלץ ומשובח.

25. אך יש להודות שהמבנה הלא-תקני איננו חדש בתולדות העברית. דברים חשובים כתבו על הנושא ח"א כהן, "העברית הרבנית והעברית הנורמטיבית", לשוננו לעם נד (תשס"ג-תשס"ד), עמ' 37-39; י' ברויאר, "חילופי סגנון בכתיבתו של עגנון על פי 'תמול שלשום'", מאתיים וחמישים שנות עברית חדשה, בעריכת ח"א כהן (אסופות ומבואות בלשון, ח), ירושלים תשס"ט, עמ' 105-139 (ר' תחילת המאמר והדברים החשובים שכתב בהערה 77).

25. ומעניין לעניין באותו עניין. אזכיר פן אחר שהולך ומתנדר ב"עברית הכללית הלא-ספרותית". לצורך זה אפשר אפילו לכנות את העברית הזאת "העברית החילונית". עד לפני ארבעים שנה עוד היה צורך בספרו של ברוך קרוא (קרופניק) "מלון הארמית החיה",²⁶ לפי שכותבי העברית הרבו לשלב בה יסודות מן הארמית. זו לא הייתה לשון בלולה עברית וארמית אלא עשירה בשיבוצים של יסודות ארמיים כעדות לסימביוזה של שתי הלשונות במשך כשלושת אלפים שנה. אבל כיום אין עוד צורך במילון הזה, כי נתמעטה מאוד הזיקה לארמית בכתיבה העברית של העשורים האחרונים.²⁷

26. גם אחד ממורי הדרך בהעמדת התקן בעברית, אבא בנדויד, הציע במדריך שלו להתרחק מן הארמית. לדידו, כשהכותב חש בצורך בביטוי ארמי מומלץ לו לתרגם אותו לעברית. הדוגלים בכיוון הזה ימליצו לכותבים: אל תאמר "מסתמא" אלא "מן הסתם", ולא "מניה וביה" אלא "ממנו ובו", היגד שאינו אומר דבר כמעט לשומעו.²⁸ וגם המליצו שלא לומר "דיבור בעלמא" אלא "דיבור בעולם". בגישה הזאת נמצאו מי שנקטו עמדה קיצונית ביותר.²⁹

27. דבריי כאן אינם באים להביע את צערי על המהלך הזה. כל איש כותב ויכתוב כלשונו. אבל אני בא לומר שיש חברה גדולה כותבת עברית ומדברת עברית שהארמית עדיין משמשת בלשונה. וחוקרי העברית אינם נותנים את דעתם לעברית הזאת. אין ספר מהזמן האחרון שמבליט את קיומן של שתי עבריות מהלכות כספרו של חיים סבתו "תיאום כוונות". הן דרות אצלו בכפיפה אחת – כל שיח שלו על עולם בית המדרש ועל בית הכנסת ועל העולם המסורתי נכתב בעברית שכיניתה "יהודית" בהרצאה כלפני עשר שנים שנתפרסמה כמאמר ב"מאזנים",³⁰ ומישהו כינה אותה "העברית של הדוסים". חיים סבתו אף טרח

26. ב' קרוא (קרופניק), מלון הארמית החיה, תל-אביב תשכ"ח, תש"ל (ככל הנראה אלו הן המהדורות האחרונות של הספר הזה).

27. ר' בראש (הערה 5 לעיל), בסעיף "צמצום משקלה של הארמית" בעמ' 63–64.

28. א' בנדויד וה' שי (אספו את החומר), מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה, מהדורה ראשונה, ירושלים תשל"ד, עמ' 146. יוער כי כבר ח"נ ביאליק שב לערוך את דבריו ופעמים רבות תרגם לעברית מילים וביטויים ארמיים (ר' י' אבינרי, "תקוני ביאליק בספוריו ובמאמריו", גליונות ג [תרצ"ה–תרצ"ו], עמ' 196–217).

29. ידידי אהרן אמיר המנוח, איש התנועה "הכנענית", הדגיש בזה את ההיבט האידאולוגי. הוא סבר שיש להימנע מהארמית ולהעדיף את העברית, שהיא לשון כנען; למשל הוא הטיף להתנזר מ"דהיינו" או "היינו" ולנקוט את "כלומר" תחתיהן. כמו ביקש לברוח מדעת מבית המדרש, אל עברית של עברים "בני כנען".

30. מ' בראש, "רשמי קריאה ב'תיאום כוונות' לחיים סבתו", מאזנים עה, 4 (אייר תשס"א), עמ' 21–24.

על פי רוב להציע את הלשון הזאת בניקוד כדי לציין שמוגבהת היא, משל הייתה שירה. קו לא מבוטל בה הם היסודות מהארמית שנשתלבו בה. אבל השיח של הצבא ועל הצבא כתוב אצל סבתו בלשון המהלכת בין חיילים, וכיניתיה "ישראלית". אין ספר שהלשון שלו חדלה כמעט להיות אמצעי והפכה להיות כמעט מטרה כספר הזה. נראה שכותבו ביקש לומר שהלשון היא האנשים.³¹

28. כל העיסוק המדעי כיום מנוזר כמעט מן "העברית של הדוסים" להוציא את העיסוק בלשונו של עגנון, שקובעת מקום לעצמה וכבר עסקו בה רבים.³²

לאחרונה הפליא גללות בה ייחודים יוחנן ברויאר.³³ מן הראוי להדגיש כי ספרות גדולה בכמות – אך לא תמיד באיכות – הנכתבת בעברית הזאת מתפרסמת מדי שבוע בעשרות עלוני בתי הכנסת. גם אוצר מיליה וגם כמה מקווי הדקדוק שלה בדלים מ"העברית הכללית הלא-ספרותית". וכבר ראיתי שיש ישראלים שמתקשים בהבנת מילים וביטויים השזורים בה ולא רק בהבנת תכניה. דרך אגב, במאמר שכתב הסופר שלמה טנאי, ושראה אור גם בעיתון "מעריב" וגם ב"לשונונו לעם",³⁴ הוא העמיד על התרחקות העברית של היום מהלשון שעוד שימשה בתקופת התחייה; אחד מסימניה של העברית ההיא היה זיקתה הגדולה לארמית.

אפשר כמובן לומר שהטיפוס הזה של העברית כבר מוכר מדורות עברו ואין בו חידוש. ולא היא: גם אנשים שיש להם חיבור למקורות חיים בתוך עמם, וכתובתם רצופה ביסודות המהלכים בכתיבה של "העברית הכללית הלא-ספרותית". די לי בהבאת שתי דוגמות: (א) תופעת שני נסמכים לסומך אחד מרובה בה ביותר. הנה שתי דוגמות מעיתוני השבת מהזמן האחרון: "מגורשי וגזולי גוש קטיף", "דייני ורבני העיר".³⁵ (ב) מצאתי שגם רוב הכותבים בעברית זו כותבים "מעדיף את א על פני ב" וכמעט שאינם כותבים "מבכר את א על פני ב".³⁶

29. עד כה דיברתי על שלושה טיפוסים עברית כתובה מהסוגים הראויים: "העברית הכללית הלא-ספרותית" (או "העברית החילונית"), "העברית הגבוהה" שופעת חלופות הלשון ובעלת הסגנון המוגבה, ו"העברית של הציבור הדתי". ואין צריך לומר שכל אחת מהן אינה אחידה אלא יש בה סוגי משנה. אבל יש כיום גם עברית כתובה שגופה עברית ונשמתה לשונית זרות. אין אני מתכוון לריבוי הלעז דווקא אלא לשפעי בבואות זרות, שהן הן המרחיקות כל לשון מצור מחצבתה.

31. אם הבנתי את דבריו אחרי ששמע את הרצאתי, הוא הודה לי שאכן לכך נתכוון.

32. למשל מ"צ קדרי, ש"י עגנון רב סגנון, רמת-גן תשמ"א.

33. במאמרו הנזכר לעיל בהערה 25.

34. ש' טנאי, "מי יודע לקרוא את מנדלי", לשונונו לעם מו (תשנ"ו), עמ' 78–79.

35. ר' לעיל סעיף 24.

36. ר' לעיל סעיף 22 ב.

אביא כאן שלוש דוגמות מני רבות.

א. במשך דורות כאשר שאלה הייתה נידונה ולא נמצא לה פתרון היו אומרים "השאלה נשארה סתומה". והנה היום אומרים "השאלה נשארה פתוחה", ביטוי שהולידה אותו חשיבה באנגלית, שמדברים בה על open question.

ב. בעבר לתופעת הקור בעברית הייתה משמעות חיובית בשיח בין אנשים, כמשתקף למשל בביטוי "קורת רוח", ולחום הייתה משמעות מסויגת, וכיום "קבלת פנים קרה" היא שלילית ו"קבלת פנים חמה" היא חיובית, כדרך מה שחושבים דוברי השפות שמצפון לים התיכון ומעבר לאוקיינוס.

ג. לפני שנים התווכחו איך לקרוא למושג טרנספורמציה בדקדוק. היו שאמרו "עיבור צורה" או "שינוי צורה" או "מעבר מצורה לצורה", ויש שיצרו לצורך זה את התיבה תִּצְרוֹן. אף נתפרסם ספר שבכותרתו משולב הצירוף "דקדוק תצרוני" כתרגום של "דקדוק טרנספורמטיבי" (Transformational Grammar).³⁷ בכל התרגומים האלה הדהדה המילה הזרה **טרנספורמציה**. אבל עוזי אורנן הציע את המונח העברי המקורי והשורשי – **גלגול**. הנה דבריו כלשונם: "בשעתי נזקקתי למלה עברית, שתהלוּם את מושג הטרנספורמציות, ובתחומי העברית הישנה והמוכרת לנו מצאתי את המלה **גלגול**. היא מוסרת בנאמנות שאין למעלה ממנה את פשר תורת הטרנספורמציות, הלא היא תורת הגלגולים בלשון".³⁸ ואכן המונח הזה, הלקוח מעולם המיסטיקה היהודית, אין טוב ממנו לתרגום מדויק של המונח הלועזי הנזכר.³⁹

30. עם זאת אין ספק שבמאות השנים האחרונות כבר חדרו לעברית שימושים בעלי רקע לשוני אירופי ונתקבלו בה. ואי אפשר וגם אין צורך לעקור. עולם המושגים של הישראלי המשכיל (וגם פחות מזה) ספוג ורווי בהשפעות של עולם המושגים האירופי; מציאות זו ניכרת היטב גם בלשון. אין דוגמה יפה יותר מהשינוי במבנה התחבירי של סדר המילים בהצגת שם אדם ותוארו. בעבר אמרו: ישעיהו הנביא, יוסף הצדיק, אהרן הכהן, משה רבנו, רב האי גאון, ולהבדיל: המן

37. הכוונה לספרם של מ' חן וז' דרור, מבוא לדקדוק תיצרוני עברי, תל-אביב 1976.
38. ע' אורנן, "על יצירת שרשים חדשים ועל כמה מלים מחודשות", לשוננו לעם כז (תשל"ו), עמ' 266. באמרו "בשעתי נזקקתי למלה עברית [...] המלה **גלגול**" התכוון אורנן לדברים שכתב בעבודת הדוקטור שלו שתיס-עשרה שנה קודם לכן (ע' אורנן, הצירופים השמניים בלשון הספרות העברית החדשה, בייחוד על-פי הפרוזה של חיים נחמן ביאליק, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ד; בעמ' 7 הוא כותב: "חומסקי סבור שניטיב להבין את תופעות הלשון אם את כל הפסוקים [...] נתפוס כגלגולים, טרנספורמציות-רשות").

39. דיון מעניין בדוגמות נוספות מצוי במאמרו הנזכר של אורנן, בעמ' 261–267.

הרשע, אדריאנוס שחיק עצמות.⁴⁰ כיום אומרים: ראש הממשלה נתניהו, המנכ"ל פלוני אלמוני, הצייר רובין ועוד, כסדר הנוהג בלשונות אירופה.⁴¹

31. הרבה מהקווים הללו נכנסו כמעט לכל טיפוס העברית הכתובה, וכאמור כבר אי אפשר להחזיר את הגלגל אחורנית; אם כי כאן וכאן מוצאים מי שמנקים את לשונם מהלשונות הללו. אבל יש כיום טיפוס לשון שיש בו הצפה ומבול של חדירות כאלה המאפיינות את העברית המאוונגלת, חדירות שלא קנו שביטה בשלושת הטיפוסים שדיברתי עליהם בראשונה, או נוכחותן בהם עדיין מצומצמת היא ביותר. בטיפוס הרביעי הזה, שכבר רמזתי אליו, כותבים "לוקחים החלטות" ולא "מחליטים", "לוקחים תמונה" ולא "מצלמים". בטיפוס זה גם "עושים עלייה" ולא "עולים ארצה". טיפוס לשון זה מיוצג לא רק בקרב עיתונאים וכותבי המקומונים.⁴² מעורכי לשון אחדים שמעתי כי מלבד עילגות הלשון של לא מעט פרופסורים הם רואים שהיושבים במגדל השן האקדמי כתיבתם היא אנגלית במילים עבריות.⁴³

וגם כאן אינני בא לתת ציונים אלא באתי לאפיין את הסוג הזה בלבד.

על ריבוי פניה של העברית המדוברת

32. אומר עתה דברים אחדים על ריבוי פניה של העברית המדוברת. כידוע, אחד החסרים הבולטים בעברית החיה הוא ההיעדר הגמור של דיאלקטים. וספק אם בדור של התקשורת האלקטרונית ההמונית יתפתחו אי פעם להגים בעברית שלנו. היה היה הדיאלקט הגלילי שיצחק אפשטיין, המורה הידוע, היה מחוללו. הוא התאפיין בעיקר בהגייה קבועה של ב"ית חוככת (vet) כבי"ת פוצצת (bet) וכמובן בהגייה מזרחית של חי"ת ועי"ן, והיו בין דובריו מי שהקפידו גם על הגייה נחצית של טי"ת וקו"ף. אבל הלהג הזה נעלם לפני זמן רב אפילו מדיבורם של זקני כפר תבור (kfar tabor).

40. ר' עיונו של י' קוטשר, "השפה העברית ובנות לווייתה במשך הדורות", מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-חיים, א' דותן וגב"ע צרפתי, ירושלים תשל"ז, עמ' שה-שטו. המבנה התחבירי הנידון מובא אצלו בעמ' שיא.
41. כידוע, בעברית הקלאסית יש מעט חריגים. יותר מכול ידוע המבנה הכפול "דוד המלך" לעומת "המלך דוד". כמו כן אנו מכירים את הצירוף "אבינו אברהם". מחיים א' כהן שמעתי שהייתה תקופה שניסו להשריש את המבנה "חוסין המלך" בשידורי קול ישראל, ולא עלה בידם.
42. שולמית הראבן המנוחה נהגה לכנותם "המקוממונים".
43. ויש גם תופעה כזאת: בישיבת סנט באוניברסיטה העברית שמעתי מאיש מדעי החברה משפט "מעניין" של אנגלית במילים אנגליות: "הופפולי (hopefully) נגיע לקומפרומייז (compromise)".

33. כצופה מן הצד בלשונות אחרות אני מבקש לומר שאחד הקווים הבולטים בערבית המוגרבית בדורנו הוא תהליך ההיעלמות של הדיאלקטים או לפחות היחלשות ההבדלים ביניהם בדור האחרון, בשל טשטוש ההבחנות באמצעי התקשורת האלקטרוניים. שוחחתי על כך עם כמה מטובי החוקרים של הערבית המרוקאית ובראשם המלומדת דומיניק קובה (Dominique Caubet), והם אישרו בפניי את מסקנתי. יש חוקרים המרחיקים לכת וצופים שתהליך ההיעלמות של הדיאלקטים במגרב עשוי להיות גמור בתוך תקופה קצרה. הרדיו והטלוויזיה במרוקו נותנים ביטוי לדיאלקט אחד, והוא הולך ודוחה את כל הדיאלקטים האחרים ואף מביא להיעלמות הדרגתית שלהם. ואלה הם פני הדברים גם בלשונותיהן של ארצות אחרות. למשל זה גורלם של כמה מהלחגים בצרפת; הם הולכים ונעלמים או למזער ההבדלים בין הלהגים מצטמצמים והולכים.

34. אכן אין בה בעברית החיה דיאלקטים ואין נראה שיתפתחו בה דיאלקטים, אבל אין ספק שיש בה כמה וכמה סוציולקטים, דרכי לשון המאפיינות חברות מוגדרות. וראוי מאוד שהמחקר יתמקד בהם, כיוון שיש לדבר הזה גם ביטויים סוציולינגוויסטיים חשובים. לא אוכל להביא כאן את כולם, וגם אלה שאדבר בהם אגע בהם בקצרה בלבד, שכן כל אחד מהם דורש מומחיות והכשרה, ואינני מתיימר לומר שיש לי ההכשרה הדרושה לעסוק בכל אחד מהם.

35. אקדים ואעיר שבדורות האחרונים עלה מאוד העיסוק המדעי בלשונות המדוברות בכל העולם, וגם בארץ עוסקים בעברית המדוברת כמה וכמה מלומדים ומלומדות מן השורה הראשונה. רובם ככולם עוסקים בעברית המכונה "העברית המדוברת" או "העברית הדבורה בפי דוברים ילידים", או מה שמקצתם מגדירים "העברית הישראלית".⁴⁴ לעומת זאת אין כמעט עיסוק בסוציולקטים האחרים.⁴⁵

44. אזכיר כאן רק כמה עבודות בעברית המדוברת מהזמן האחרון: מאמריה של עינת גונן "שינויי תנועות בעברית המדוברת בהשראת חוק החיטוף: מחקר שדה", לשוננו עא (תשס"ט), עמ' 167–179; "האם חוק החיטוף פעיל בעברית המדוברת?" (שם, עמ' 401–415). וכן ספרה של אסתר בורוכובסקי בר־אבא, העברית המדוברת – פרקים במחקרה, בתחבירה ובדרכי הבעתה, ירושלים תש"ע. עיינתי בכתב יד של החיבור החשוב הזה לפני הופעתו.

45. שלמה יזרעאל ועמיתיו התחילו בתיעוד של העברית המדוברת במפעלם "מאגר העברית המדוברת בישראל" (מעמ"ד). בכוונתם לכלול בו את כל הטיפוסים והרבדים של העברית, ויש לקוות שהמשימה החשובה הזאת תעלה בידם. עניינו של מעמ"ד הוצע בכמה פרסומים. אזכיר כאן את מאמרו של ש' יזרעאל, ב' הרי וג' רהב "לקראת כינון מאגר העברית המדוברת בישראל", לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 265–287, ואת מאמרו של ש' יזרעאל "מאגר העברית המדוברת בישראל (מעמ"ד): דוגמאות טקסטיות", שם, עמ' 289–314.

36. כל מי שחי בארץ הזאת יכול לדעת שיש בלשון המדוברת הרבה סוציולקטים. לעת הזאת אזכיר רק ארבעה מהם: (א) העברית הכללית – זו המדוברת בפי ילידי הארץ, והיא כאמור מושא מחקריהם של רוב חוקרי העברית המדוברת. כאן תצוין העובדה שכבר מתחילה הועמדה ההבחנה בין העברית שרקעה אשכנזי, שנתכנתה "העברית הישראלית הכללית", לבין "העברית המזרחית", בעיקר על פי בחנים של מבטא. בזה גדול חלקו של חיים בלנק בהעמדת הקווים המבדילים. (ב) העברית של העולים מחבר המדינות. (ג) העברית של האוכלוסייה הערבית. (ד) העברית של הציבור הדתי.

אין ספק שארבע הקבוצות הללו כוללות קבוצות משנה, ורק מחקר יסודי של מומחים יוכל להבקיע פנימה כדי לתאר אותם תיאור ראוי. מלבדם ודאי שיש לדבר גם על העברית של קבוצות אוכלוסייה נוספות. למשל ברור שהעלייה מאתיופיה יש לה מאפייני לשון משלה, אבל אין לי לצערי כלים כדי לבדוק אותם. ודאי הוא שאפשר לדבר על לשון או על לשונות הילדים ועל לשונות החיילים, ויש עוד סוציולקטים של קבוצות נוספות.

37. כאמור, העיסוק בעברית המדוברת מוקדש כולו לקבוצה א, ואין כמעט עיסוק בקבוצות האחרות. ברור לחלוטין כי לא בגלל היעדר דיאלקטים צריך לפצות אותנו ולעסוק בסוציולקטים. העיסוק בהם מוצדק כדי לתאר את כל סוגי הדיבור המהלך וכדי לאפיין כל עברית באשר היא. ולענייננו דרוש תיאור של העברית המהלכת בפי כל אחת משלוש הקבוצות האחרות שציינו לעיל:

א. העברית של האוכלוסייה של יוצאי מדינות חבר העמים. ציבור זה דיבר ומדבר רוסית ולשונות אחרות, והמגע בין הרוסית, שפת הבית, לעברית, שפת המדינה, נותן אותותיו בדיבור העברי וגם בדיבור הרוסי של אנשי הקבוצה הזאת.
ב. העברית של אוכלוסיית המיעוטים. קהל זה דובר להגים שונים של הערבית המדוברת, והמשכילים שבו מכירים גם את הערבית הספרותית; לשונות אלו דרות אצלם בכפיפה אחת עם העברית, שהיא לשון המדינה, ויש לבחון בחינה מעמיקה את תוצאות המגע הבין-לשוני אצלם. כבר שמענו שערבים ישראלים, ואף פלשתינאים, המגיעים לבקר את קרוביהם בירדן ובארצות המפרץ מדברים עםם ערבית הנשמעת למארחיהם זרה מאוד בשל ריבוי הרכיבים העבריים שבה.

ג. העברית של הציבור היהודי הדתי. ציבור זה בחלקו הלא-מבוטל נתון עדיין במגע מתמיד עם המקורות – סידור התפילה והחומש, המשנה והתלמוד, פירוש רש"י לתורה ולתלמוד, ספרי הלכה וספרי דרוש ועוד. הבין-טקסטואליות הלשונית בין העברית של ימינו ולשון המקורות (או לשונות המקורות) היא חלק לא נפרד מהווייתם התרבותית והלשונית של יהודים אלו. וגם מגע בין-טקסטואלי זה מחייב תיאור לאור בדלותה של לשון זו מהעברית הכללית.

38. חוקרי הלשון טרם העמידו תיאורים של ממש ללשוניותה של שלוש הקבוצות האלה. לכשיחקרו הסוציולקטים הללו חקירה מקפת אפשר יהיה להעמיד על קווי ייחודם – וזה כמובן הדבר העיקרי והחשוב בכל מחקר כזה. אך אולי יהיה גם מי שירצה לבחון את תוצאות המגע בין הקבוצות השונות. ועוד חזון למועד.

39. כיום יש נטייה להסתפק בצימוקים ובפירורים או למרבה להסתפק בעיוני סלנג. למשל חוקרי הסלנג, ובמיוחד כמה מחובביו, אוהבים לציין לעתים קרובות שהערבית המדוברת הזרימה מילים לעגה העברית, כמו **מבסוט**, **מסטול**, **מהבול**, **מזינון** ודומיהן, ורק מילים בודדות כמו **אינתיפאדה** הגיעו מהערבית הגבוהה, בדומה למילים שהוכנסו לעברית בתקופת התחייה, כגון המילה **רֶסְמִי** שלוקחה מהערבית ועיברה את צורתה והייתה לרֶשְׁמִי (דרך אגב, לפני עשרות שנים דוברים רבים עוד הגו רֶסְמִי בדיבור העברי, וגם כיום יש מי שהוגים כך את המילה).

40. אבל מן הראוי שהמחקר יתאר תיאור ממשי את מערכת ההגה והצורות של העברית שבפי הערבים. כידוע, הערבית מקיימת היטב את ההגיים המקבילים לטיי"ת ולקו"ף ולחיי"ת ולעי"ן של העברית. אך איש לא עיין עיון שיטתי בהגיית העברית שבפי המשכיל הערבי ושבפי הערבי הפחות משכיל. למשל שמתי לב שרבים מהם אומרים "אחי" (ax) שלי", "אחיות" (axot) שלך" בהגייה חכית של החיי"ת: [x], ולא נתברר אם הם אומרים כך מפני שבמקבילה הערבית יש שם חיי"ת חכית (خ = [x]) או בשל המגע עם העברית הישראלית שרקעה אשכנזי. ובהם הם נבדלים מהרבה מהיהודים הוגי העברית המזרחית, המקפידים על הגיית החיי"ת הלועית: [ħ]. אף שמתי לב שיש בני מיעוטים הדוברים עברית שוטפת ואומרים "תחתוב מחתב" בחיי"ת לועית (ħ) במקום "תכתוב מכתב" בכ"ף רפה – בניגוד לכל הגייה עברית ובוודאי בלא כל רקע ערבי, שכן בערבית בפועל كَتَبَ (כְּתַב בערבית המדוברת) ההגה המקביל נהגה תמיד כהגה סותם: [k]. ויש פרטים מעניינים גם בדרכי התצורה. בוודאי לא רק אני שמעתי צורות כמו **מדחוף**, **מגנוב** במקום דְּחוּף וְגֻנוּב בהשראת הבינוני הסביל של הערבית שמשקלו מְפֻעֹל, אפילו בפי ערבים שלשונם העברית רהוטה למדי. מבירורים שעשיתי למדתי שצורות "עבריות" כאלה חדרו אף ללשונם הערבית של יחידים.⁴⁶

41. ויש לבחון גם את אוצר המילים העברי שבפי הערבים ואת שימושו בפהם. אציין רק דוגמה אחת מני רבות. אני בוחר כאן דוגמה מיוחדת, שחורגת מהעיון הלשוני הפרטני ועולה אל העולם הסוציו-לינגוויסטי והסוציאלי ממש. הביטוי הקלאסי "עם ישראל" חדר לשימוש בפי האוכלוסייה הערבית. בהרבה הזדמנויות

46. אישה דרוזית המדברת עברית שוטפת אמרה לי: "שלחנו מכתב מדחוף לבת שלנו"; אחיה אמר לי שהיא משתמשת במילה **מדחוף** גם בדיבורה הערבי.

שמעתי מנהיגים משכילים וגם לא משכילים, מוסלמים ודרוזים, משתמשים בו בהוראה חדשה מיוחדת להם (בידי מעל חמש-עשרה עדויות שאספתי במשך כעשר שנים): "עם ישראל" בניהם אינו העם היהודי בארץ ובתפוצות אלא כל אזרחי מדינת ישראל יהודים וערבים. המילה יִשְׂרָאֵל בצירוף הזה אינה עוד כשימושה המורש מהדורות, אלא היא מציינת את המדינה המתכנה כך, וכל אלה שחיים בה הם בני "עם ישראל". אזכיר כי רק לפני זמן קצר אמר לי ערבי שהעברית שלו מצוינת: "עם ישראל הולך עוד פעם לבחירות". כששאלתי: "למה אתה מתכוון במילים 'עם ישראל'?", הוא ענה לי מִנָּה וְבָהּ: "אני מדבר עליך ועל כל מי שגר בישראל. מי שנמצא בחו"ל לא יוכל להצביע. יש לנו קרובי משפחה מאבוג'וש ומעין נקובה בחוץ לארץ, והם לא יצביעו לכנסת אף על פי שהם חלק מעם ישראל".

גם אם לא כל בני המיעוטים משתמשים בביטוי "עם ישראל" בהוראה זו, היא אינה זזה ממקומה. צריך לבדוק אם השימוש הזה אינו מתועד כבר בכתב בדברי הכנסת, מאחר ששמעתי בהוראה זו גם מפי חבר כנסת ערבי, שמדבר עברית רהוטה ועשירה.

42. ולסוציולקט אחר: אוכלוסייה גדולה של דוברי עברית – לשון האם שלה היא רוסית. גם מי שאוזנו אינה כרויה דייה שומע ויודע מה שאני, שאיני יודע רוסית, למדתי על בעיות היידוע בעברית שבפי יוצאי רוסיה. מאחר שאין ברוסית תווית יידוע, הדבר משתקף בדיבורם העברי של אנשים אלו – וגם אצל טובי חבריי ותלמידיי הדבר משתקף גם בכתביהם. הם מבקרים בְּתֵל אביב ולא בְּתֵל-אביב. הם מדברים על סְפָרִים שקראו במקום שאנו היינו מדברים על הַסְפָּרִים שקראנו.

אציין עוד כמה דוגמות שמסר לי ד"ר מיכאל ריזניק, יוצא רוסיה. וזה לשונו:

אנחנו מרבים להשתמש במילה אָחַד/אֶחָד להבעת הסיתוס, ולעברית אין צורך בה. למשל ישראלי מלידה יאמר "קניתי ספר", ואני שומע שחבריי יוצאי רוסיה מרבים לומר "קניתי ספר אחד". במקום שמישהו יגיד "ראיתי בחורה", מי שלשון האם שלו היא רוסית עשוי לומר "ראיתי בחורה אחת". יש כאן השתקפות של תווית הסיתוס ברוסית (odin).

ועוד אמר לי כדברים האלה:

נפוץ מאוד בפינו השימוש במילה פְּשוּט שהוא תרגום של prosto. אתה שומע שאנשים אומרים "אני פשוט רציתי להגיד" במקום "רציתי להגיד". יש כאן השתקפות של ya prosto xotyil skazat. והנה דוגמה אחרת מעניינת ביותר: יש יוצאי חבר המדינות שאומרים בעברית את הביטוי "זה לא אותה מילה" כאשר הם מגיבים על הערכה של אחרים. זה תרגום מילולי

של הביטוי ברוסית (eto ne to slovo), שכוונתו אידיומטית. פירושו 'זה יותר חזק – כלומר יותר טוב או יותר חמור – ממה שאמרת'. ברור כי מי שאינו בקי ברוסית לא יבין מה כוונת האמירה הזאת.

43. אעיר בקצרה גם על "העברית של הציבור הדתי". הנה משפט ששמעתי לפני שנים: "בבוקר אני הולך לאוניברסיטה, ובערב נראה במכון בן צבי. בין גברא לגברא אני הולך לשוק מחנה יהודה". כמה אנשים מבינים שהביטוי "בין גברא לגברא" לוקח מעולמה של הקריאה בתורה: הרווח וההפסקה בין עולה לקריאה בתורה למשנהו מכונים "בין גברא לגברא". הביטוי נשאל משם ודבקה בו הוראה חדשה: גברא אינו עוד גברא אלא עיסוק או פעולה דווקא.

בוויכוח בין שני מתפללים מלומדים לאחר התפילה שמעתי לפני זמן מה את המשפט הזה: "צריך להשקיל את הדיין הרב אברהם שרמן למיטרפסו בגלל פסק הדין על ביטול הגיור של הרב חיים דרוקמן". כמה אנשים מבינים כיום את הביטוי התלמודי "אשקליה למיטרפסיה"⁴⁷ ששוותה לו צורה עברית: ישראלי מחוספס היה אומר "צריך לתת לו באבי אביו" או "צריך לתת לו בשיניים", ומי שלשונו תקינה והוא בעל נימוסים יאמר "צריך ללמדו לקח".

44. ויש הבחנות מעניינות בין העברית החילונית לעברית של הדתיים שהתפתחו רק בעשרות השנים האחרונות. מה שמכונים בפי דתיים "ראשון של פסח" ו"שביעי של פסח" מכונים בפי רבים מהחילוניים "החג הראשון" ו"החג השני", ובפי מעטים מהם – בעיקר בני קיבוצים – "פסח ראשון" ו"פסח שני". זה שימוש הנראה תמוה בעיני כל יהודי דתי, כי בשביל מנהלי חייהם לפי הלוח העברי "פסח ראשון" הוא קרבן פסח הבא בזמנו ב"ד בניסן, ו"פסח שני" מציין מאז החורבן את יום י"ד באייר. ובימינו אין לו משמעות אלא למי שעולה לקבר רבי מאיר בעל הנס בטבריה בתאריך זה להילולא, ואנשים של בית הכנסת אין אומרים בו תחנון.

ועוד דוגמה: רוב אנשי הציבור הדתי אומרים "ליל שישי" ומתכוונים למוצאי יום חמישי, והציבור החילוני אומר "ליל שישי" ומתכוון למוצאי יום שישי, מה שמכונה בלשון הדורות "ליל שבת". ויש סיפורים ואגדות על אנשים שהוזמנו לבקר יהודים שומרי שבת ב"ליל שבת" והגיעו עם צאתה. גם הצירוף "מוצאי שבת" הולך ונעלם. את מקומו ירש הביטוי "שבת בערב". בגלי צה"ל מספרים לנו על תכנית שתשודר בשבת בערב בשעה עשר. בדיבור זה "שבת" היא מקבילה של Saturday ותו לא. נדמה לי שבקול ישראל עדיין יש הקפדה. עם זאת

47. למשל בבלי פסחים נז ע"ב.

יש להודות שנשתגר בפי צעירים הקיצור מוצ"ש. ואציין עוד ביטוי שתועד בפי מרוחקים מהעולם הדתי ושיהודים דתיים מגחכים עליו, הוא "חול המועד חנוכה".⁴⁸

45. ואם נרצה לדבר על קבוצות משנה בתוך הסוציולקט הדתי יהיה לי הרבה מה להוסיף. ארמוז רק לדוגמות ספורות מני רבות.

בציבור האשכנזי החרדי אפשר לדבר על שני סוגי עברית שנבדלים זה מזה לא רק בהגייה. במעגלי חרדים אשכנזים אתה שומע שטקסטים תורניים נקראים בעברית (ívrít) בהטעמת מלעיל) והשיח עליהם נעשה בעברית (ívrít) בהטעמת מלרע). ויש שההבחנות בין עברית לעברית נכנסות לתוך השיח עצמו, לא רק בענייני הגייה אלא גם בענייני סמנטיקה. למשל בזוג תורה לעומת תורה (בהגייה הליטאית) או תורה (בהגייה האשכנזית הכללית) המילים אינן בדלות זו מזו רק בהגייה אלא גם בהוראותיהן. תורה/תורה היא כל לימוד או חידוש שהוא, כגון "הוא הסיק את המסקנה הזאת על ידי תורה/תורה שלמה שהוא אמר". פעם אחת כששאלתי לשלומי של פלוני אמר לי הנשאל: "פגשתי אותו ואמר לי תורה/תורה/תורה מדהימה". לעומת זאת תורה היא בסתם ספר התורה.

ועוד דוגמה: בציבור הזה מרובה השימוש במטונימיות כשמביאים אסמכתאות. הייתי עד לכך שאמירות כאלה לא הובנו בידי מי שאינו אמון על עברית כזאת. למשל אתה שומע ביטוי כמו "ישנו רמב"ם אחד האומר כך", כלומר "יש מקום אחד במשנה תורה לרמב"ם האומר את ההלכה הנדונה". או "ישנו נודע ביהודה המתיר את הדבר הזה", כלומר "יש מקום אחד בחיבור ההלכתי "נודע ביהודה" לרבי יחזקאל לנדא, רבה של פראג לפני מאתיים שנה, שבו מובע צד היתר לדבר הזה". שימוש זה נתגלגל ככל הנראה מיידש בעולמם של ר"מים (=ראשי מתיבתות),⁴⁹ כלומר מגידי שיעורים) בשיבות ושל תלמידיהם. ויש עוד הרבה מאוד שימושי לשון מיוחדים כאלה.

46. אולי ימצא מי שירצה לחקור ולאפיין גם את העברית של קבוצת משנה נוספת, זו של ספרדים חרדים; ואינני מתכוון לענייני הגייה בלבד. על עיקריה של הגייה זו כבר עמד, כאמור, חיים בלנק לפני שישים שנה. אני מתכוון למסורות קריאה שונות של מילים ולשימושי לשון שונים. למשל רובם אומרים לקאורה

48. נראה שמדובר בשימוש שהוא תולדת ההשוואה לחג הסוכות ושמיני עצרת. מה אלה יש בהם שמונה ימים וששת הימים שבתוך הם ימי חול המועד, כך גם בדיבור על שמונת ימי החנוכה יוחס לששת הימים שבתוך מעמד של חול המועד. אני מודה לחבריי אשר לאופר ושמחה קוגוט שהביאו לידיעתי את הצירוף "חול המועד חנוכה".

49. מצאתי לנכון לפתוח את ראשי התיבות של ר"מ לפי שנשתגרה בהם בידי מי שאינם יודעים הפתיחה "רב מחנך".

ולא לְאֹרֶה, "בכל אופן"⁵⁰ ולא "בכל אופן". רבים מהם עדיין משתמשים בצורות נתפצל בנו"ן ובפתח בעי"ן הפועל: נתקדש, נתחנך, נתקבל ועוד כמסורת העתיקה.

יובלט במיוחד ריבוי השימוש בצורות ההפלה, האופייניות לספרדים לרבות הצעירים שבהם, וגם נשים ועלמות בכלל זה. אתה שומע מהם לא רק "בקלי קלות", "בחיני חינם", "שקרי שקרים", שהם ביטויים המהלכים זה דורות, אלא גם צירופים חדשים הנוצרים כל הזמן. רבים מהם הם שימושים לשעתם שיחידים בוראים בריאה חד-פעמית או כמעט חד-פעמית. הנה כמה דוגמות מהשנים האחרונות. חברי כנסת לא דתיים או אנשי מפד"ל נקראים בפייהם "לצני לצנים", ושמעתי שחילוניים שונאי דת נתכנו "משטיני משטינים" או "פלשתי פלשתיים" וגם "כנעני כנענים", ולקראת מצעד הגאווה שמעתי מאישה ספרדייה חרדית את הביטוי "נתעבני נתעבים". ודרשן אחד כינה אותם בדרשתו שופעת הגידופים בביטוי המשונה "נשכבני"⁵¹ נשכבים". וספריו של אחד הסופרים החובט בחרדים נתכנו בידי אחד מהם "ריקי ריקס", ממש כמו "חיני חינם". ועל אחד המנהיגים חובב ממון שמעתי מפי אישה אחת שאמרה "הוא צבר לו ממוני ממונות". רשמתי לי כמה עשרות חידושים כאלה ולא דווקא מפי רבנים, אך כאמור אני מדגיש כי על פי הרוב שימושים אלה הם שימושים של יחידים לשעתם. מכל מקום כולם יחד מצטרפים כדי לציין קו אופייני בלשונם של הציבור הזה.

47. לא באמות מידה של נכון ולא נכון, מומלץ ולא מומלץ, טוב ולא טוב באתי לדבר כאן על הסוציולקטים המהלכים. לא באתי אלא להגיד שהעברית המהלכת בעל פה צריכה חקירה כדי לחשוף את טיפוסיה, ומלאכה זו מוטלת על מומחים שיש להם כלים לחקור כל טיפוס לשוני כזה. את הדוגמות שהבאתי מהסוציולקטים יש לבחון במסגרת תיאור לשוני מקיף ופורטני של כל אחד ואחד מהם, לבל יישארו בגדר הגשת צימוקים וסיפורי אנקדוטות. יש להצטער שמרבית חוקרי העברית החדשה לא התפנו עד כה למחקר הזה.

דברי חתימה

48. באשר למה שאמרתי על טיפוס הלשון הכתובה, אין ספק שכל אחד משלושת הטיפוסים שהזכרתי בראשונה משקף את ההישג הגדול והחשוב של השבת העברית לחיים מלאים החל בסוף המאה התשע-עשרה ועד ימינו. הטיפוס העיקרי של העברית הכתובה, זה שכיניתיו "העברית הכללית הלא-ספרותית", מתאפיין בדיוק, ברהיטות, בבהירות רבה ובמחויבות גדולה לתקן בלשון, והוא מהלך

50. הגייה זו מוכרת גם בפי אשכנזים.

51. כך, בקיום הקמץ בכ"ף!

בכתיבתם של רבים. יש מי שיבכר על פניו טיפוס מוגבה יותר שאחד מקוויו הוא שימוש בכל חלופות הלשון של הדורות. ויש מי שיחשוב שאין צורך בסגנון כזה בכתיבה העניינית. ואף עסקתי מעט בעברית המקיימת זיקת יתר לארמית. בטיפוס אחר של הכתיבה העברית כיום טיפולי רק ברמיזות קלות. כוונתי לטיפוס המאפיין משכילים רבים שגוף לשונם הוא עברי ונשמתי באה להם מעבר לאוקיינוס. תיאורה קובע מקום מיוחד לעצמו. גם מה שאמרתי על טיפוס הלשון המדוברת אינו חורג מהדגמה ומניסיון להעלות את הנושא על סדר היום. יש לקוות שיבואו ימים שכל אחד מהם יחקר חקירה מקפת. אין לקבל את הטענה שמדובר במצב לשוני במעבר עד השעה שכולם יאמצו את העברית הכללית. דומה אני שחקר הסוציולקטים בעברית שבעל פה ושבתב קובע ברכה לעצמו. ודאי שיחולו בהם שינויים בבוא הזמן, אבל בירורם הוא פרק חשוב בהכרת העברית החדשה.

50. אלה הם עיקרי הרהורי. ואם יסתייע הדבר ארחיב את הדברים בעת מהעתים. ברור שדבריי אינם יוצאים מגדר הרהורים הדורשים הרחבות. אך כדי שדבריי לא יהיו אמירות מרחפות בחלל האוויר, הבאתי הרבה דוגמות מכל טיפוס שדיברתי בו. וכבר אמרתי שאין סוגיה שדיברתי עליה שאינה מחייבת הרחבה גם מצד החומרים וגם מצד העיון בהם. במקצת מן הסוגיות הדבר מחכה למומחים לתחומים ולטיפוסי הלשון הנזכרים. מיותר לומר כי ההכשרה והכלים הדרושים שונים מטיפוס לשון אחד למשנהו.⁵²

52. רציתי מאוד להוסיף אמירה פרטנית על ההצעה ה"מכה גלים", זו התובעת הבדלה גמורה בין שתי "לשונות" – בין מה שמוצע לכנות "הלשון הישראלית" (זו של ימינו) למה שמומלץ לכנות "הלשון העברית" ("העתיקה"), בשל היותן כאילו שתי מהויות נפרדות ושונות כל כך זו מזו (מיותר לומר כי השימוש במילה "כאילו" הוא כשימושה ב"עברית" ולא כשימושה בפי רבים מצעירי [?] הדוברים של "הישראלית"). ברם לא זה המקום ולא זו השעה לעסוק בדבר הזה.